

ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДИНАРИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ТЕХНИТЕ ВИДНИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ¹

Кристина Менхарт

Български културен форум, Будапеща

Всяка национална общност, която живее на територията на друга държава, има своя история, както и видни личности, които се стремят да увековечат спомена за предците. За изследването на българската общност в Унгария принос имат не само унгарски и български историци, етнографи или други специалисти, а също и изтъкнати членове на общността, които описват „отвътре“ историческите, обществените и стопанските особености на българската колония. Настоящата статия от една страна представя научната дейност на трима неотдавна починали изследователи на българите в Унгария, а от друга се стреми да успoredи техните възгледи за историята и бита на българските градинари.

Александър Гюров (1936–2012) завършва българска, руска и унгарска филология в СУ „Кл. Охридски“, работи в Българската телевизия, а с Унгария се свързва посредством брака си. След преместването в Будапеща работи като учител, по-късно близо четвърт век е сътрудник на Българския културен институт в Будапеща. Научните му интереси са в сферата на унгаро-българските исторически връзки от заселването на българите на унгарска територия през историята на българската царска династия до съдбата на българските войници, загинали в Унгария (вж. Гюров 1995; 2001; 2002а; 2002б; 2003; 2005).

Лилия Пенева-Винце (1929–2007) завършва филология в СУ „Св. Климент Охридски“, но докторската си дисертация вече пише по етнография – за традиционната уредба на българската къща. Работи в Етнографския музей в София и е един от сътрудниците при създаването на етнографския музей на открито. Преселва се в Унгария през 1972 г., след като сключва брак с етнографа Ишван Винце. Научните ѝ изследвания са в областта на материалната култура и обхващат темите на традиционното строителство, народното лозарство и винарство, традиционната народна кухня, етнографията на българските градинари и банатските българи (Пенева 1980; Пенева-Винце 1981; 1997; 2002).

Пенка Чангова-Менихарт (1917–2011) завършва педагогическа гимназия в София и следва там икономика и финанси. През 1943 г. сключва брак с представителя на унгарската корабоплавателна компания „Мефтер“ Ишван Менихарт и тогава животът ѝ се свързва с Унгария. След войната дейността ѝ е свързана и с българската общност в страната. Работи повече от 35 години като сътрудник в консулския отдел на българското посолство и през този период има възможност да се запознае с по-голямата част от българите, живеещи в Унгария. По време на работата си неуморно записва личните истории на градинарите, събира снимки. През 1989 г. написва първата стопанска монография на български език за дейността на българските градинари в Унгария, публикува и няколко статии и един албум със снимки (Чангова-Менихарт 1989; 1995; 1996; 2006).

¹ Статията е публикувана в книгата „Стопанство и култура“. Редактор: Кристина Менхарт, издател: Български културен форум, Будапеща & Българско национално самоуправление, Кечкемет 2014 г.

Методите, които гореспоменатите изследователи използват, са различни – Ал. Гюров работи с архивни материали, документираща всичко точно и прецизно от историческа гледна точка; Лилия Пенева-Винце работи с класически етнографски методи (наблюдения, интервюта на терен), като сравнява наблюденията си с данните на други автори. При П. Чангова-Менихарт се наблюдава широкото използване на метода „словесна история“ (социална памет), където данните се събират основно от разказите и личните преживявания на членовете на общността (българските градинари), като събраният материал се допълва с данни от архива. Различните изследователски методи могат да доведат и до различни изводи, като влияние оказва и периодът, когато са писани научните трудове. Настоящата статия разглежда основните моменти от историята на българската градинарска общност от пристигането на първите градинари до колективизацията и промените, които се наблюдават във втората половина на XX век, през призмата на трудовете на Ал. Гюров, Л. Пенева-Винце и П. Чангова-Менихарт. *Целта* на изложението е обрисуването на по-детайлна картина за историята на българската градинарска диаспора в Унгария чрез критически анализ на основните тези на споменатите автори.

Начален период на заселването

В анализирания произведение се наблюдават известни различия при датирането на първото пристигане на българските градинари гурбетчии на унгарска територия. П. Чангова приема (по данните на Гинчев 1887, цит. Чангова 1989), че първата група градинари е доведена в Унгария (Трансилвания, гр. Брашов) от един български търговец на коприна още през 1720 г. В трудовете на Ал. Гюров и Лилия Пенева-Винце се среща много по-късна дата на пристигането на първата градинарска група – 1865 г., като се споменава, че българските градинари тогава се появяват в околността на Пеща, във Фот. Двете дати фигурират и в статията на Мариета Борош (1973) за българските градини, като тя изтъква, че за градинарите от 1720 г. няма подробни данни. Факт е, че балканските търговци (които в унгарските територии се наричат „гръцки“ заради православната им религия) имат изключително голямо значение в развитието на търговията и услугите в Унгария (ср. Пап 2014 или статиите на Марта Бур 1978; 2011). Вероятно те прокарват и пътя на българските градинари, но тяхното постепенно навлизане на унгарска територия не е документирано точно. Градовете и промишлеността на унгарска територия започват да се развиват по-интензивно от средата на XIX век и тогава се създава истинската възможност за стопански успех на българските градинари, които използват конюнктурната ситуация, породена от липсата на едро производство на зеленчуци. От гледна точка на масовостта на заселването на българските градинари вероятно е по-приемлива по-късната дата (1865 г.), като може да се счита, че и по-рано е имало опити за внедряване на българската градинарска технология, които обаче остават изолирани поради липсата на големи градски центрове.

Уредба и условия на живот в българските градини

Уредбата на българската градина, както и технологията, прилагана от българските градинари, се описва подробно от П. Чангова (1989), като описанието се базира основно на разказите на очевидците и личните впечатления на авторката. При изграждането на градината тя изброява следните работни фази: веднага след огледа на земята, където ще бъде градината, съдружниците започвали строежа на колибата. Изкопавали ров 4x4 метра, с дълбочина половин метър, над който правели покрив от

тръстика. Колибата обикновено нямала прозорец, понякога се слагало парче стъкло между тръстиката. Отпред бил чардакът, където са държали сечивата и са подготвяли стоката за пазара. В ранния период са спали на сламени чували, а по-късно (началото на 50-те години на XX век) на железни кровати. Готвели храната на желязна печка. Подобно описание срещаме и в статията на Л. Пенева-Винце (2002), макар че размерите на *уземната* къща, дадени от нея, са малко по-различни, а и строежът е малко по-сложен: дълбочина 1,5–1,8 м, слиза се вътре по 3–4 стъпала, дължината е била около 7–10 метра, а широчината 5–6 м. Покривът е направен от тръстика, поставена върху дървена конструкция и се е допирал почти до земята. Животът в тези колиби е бил изключително труден, което споделят и информаторите: „*Когато дойдох при баща си, останах изумена от това, което видях на градината: черги върху чувалите със слама, в средата на колибата един трап, пълен с вода, за да се давят бълхите.*“ (разказ на М. Бундева, цитира Чангова-Менихарт 1989: 22). През зимата тези колиби поне са били топли: „*Топла, щото е в земята, пък имахме и кожуси.*“ (Пенева-Винце 2002: 13). В названието на *уземната* къща намираме противоречие между двете авторки – П. Чангова нарича този подслон просто колиба, а при Л. Пенева-Винце се среща понятието „*бурдей*“, с което се означава и следващата фаза на постройките, характерни за българските градинари – т. н. „*дъсчен бурдей*“, който се строи на нивото на земята и има приблизително същите размери като *уземната* къща. Тази постройка има вече и прозорци, подът е измазан с жълта кал, а покривът е покрит със слама или тръстика. Вътре градинарите са спали на нарове или патове, а по средата е била разположена маса за хранене. В *дъсчения бурдей* не се е живееело през зимата, той е служел за складиране на инвентара. Бурдейт като *уземна* колиба се споменава бегло и от Ал. Гюров (2001: 148).

„*Бурдейт*“² се описва и от П. Чангова, но тя използва това понятие за тухлена постройка на нивото на земята, изградена от около 3 помещения, отделно за работниците, за газдата и за кухнята, докато при Пенева-Винце тухлената постройка фигурира като къща, която е била построена паралелно с *дъсчения бурдей* и в началния период е била едностайна. Явните противоречия между двете авторки вероятно се дължат на факта, че се отнасят за различни периоди и вероятно и наблюденията са направени на различни места. За да се установи точно кое название за каква постройка се отнася, би трябвало да се разгледат първоначалните данни, както и да се попитат отново още живите очевидци³.

Уредбата и техническата база на градините се разглежда също сравнително подробно. Долапът, устройството, което всъщност осигурява стопанския успех на българските градинари, се описва накратко от П. Чангова, тя споменава *карадолап* (използван при застояла вода) и *асмадолап* (използван при течаща вода), без да се занимава с техническите подробности (за тях подробно пише пр. Борош 1973). Интересен момент в стопанската монография на Чангова са разказите на практикуващите градинари за различните видове долапи, както и другите поливни методи, с които се е отвеждала водата до главната вада. След поливната инсталация се е разработвала самата градина, като преораната площ се разпределя на *фитарии* и тирове. Приготвянето на *караястъците* (ями за прегорял боклук, тор), където се сеят семената и се отглежда разсадът, е също важен момент в градинската работа (Чангова 1989), а тяхното разположение в близост до къщата и стопанските постройки се определяло от

²Правописът на думата *бурдей* не е единен при авторите, предаден е така, както фигурира в техните трудове – б.а.

³ Информаторка от Халастелек (62 г.) описва *бурдея* в градината на родителите си като тухлена постройка с 2–3 помещения, където през сезона са живееели работниците (60-те години; собствен материал, 2013).

необходимостта в студено време да се завива разсадът (Пенева-Винце 2002). Задвижването на долапа до Първата световна война става с животинска сила, а след това с моторна помпа (Гюров 2001). Това вероятно не е било съвсем масова практика. Има данни, че през 50-те години на XX век в будапещенския квартал Зугло в българските градини още са работели долапи, монтирани на кладенци, които се задвижват с кон (собствен материал 2013).

Всекидневният живот в българските градини, особено в първите десетилетия, е бил изключително тежък, което се изтъква и от тримата автори. Работният ден е траел 16–20 часа, а храната е била оскъдна и некачествена. П. Чангова пише, че храната на градинарите се състои основно от хляб, който са дробили в чорба от зелени треви и повреден зеленчук, без мазнина, застроена с брашно, а е имало и газди, които са давали на работниците само подсладена вода и накиснат в нея хляб. Месо се ядло рядко, най-вече по празниците. Авторката споменава и градинаря Йордан Бочков, който пръв урежда кухня за работниците си, храни ги два пъти на ден с топла храна, с което спечелва критиките на Дружеството (Чангова 1989: 21). С храненето на българските градинари Л. Пенева-Винце се занимава много по-подробно, но в основните твърдения няма значителни разлики между авторките. Пенева (2002) установява, че докъм Втората световна война навиците им на хранене са идентични с тези на най-бедните български селяни, за по-голяма печалба се „пести и от залька“. При нея намираме и „дневния ред“ на българския градинар: закуска сутринта в 8 (чай, хляб с лук и сол), обед в 12, като се консумират най-вече боб и картофи като чорби и яхнии, употребяват се и повредените зеленчуци от градината. Месо имало в неделя и по празниците, а млечни продукти и сладки въобще не се консумирали. Вечерята била в 20 часа, ядъл се или остатъкът от обедното ядене или се приготвяло ново ястие. Работният ден започвал при зори, понякога по тъмно и свършвал много по-късно от часа за вечеря. Кулинарната култура на българите в Унгария се променя едва когато пристигат цели семейства и започва трайното заселване.

Внедряване на българската градинарска технология в Унгария

В трудовете на П. Чангова и Ал. Гюров се обръща специално внимание на предаването на българската градинарска технология на унгарските специалисти. От страна на унгарските изследователи тази тема е много добре проучена (ср. Ревес 1915; Ламбахер 1917; Андял 1925–26; Салва 1959; Йесенски 1979; Цибуя 1987 и др.), тук ще се спрем само на интерпретацията на двамата български автори. Факт е, че промишленото зеленчукопроизводство в Унгария се разпространява в широк мащаб след идването на българските градинари гурбетчии. Техният успех се дължи на по-ефективната и по-евтина поливна техника, на специалната уредба на градината и начина на производството, както и на продължителния работен ден, мизерните условия в градините и големите усилия, които градинарите полагат за постигане на колкото може по-голяма печалба (Чангова 1989: 31). Поради значително по-ниските разходи, конкуренцията на унгарските и немските градинари не е пречела на българската търговия със зеленчук. Унгарската преса и специалистите по аграрни въпроси в първите десетилетия на XX век провеждат сериозни дебати по темата как може да се въведе българската градинарска технология. На 1 ноември 1911 г. излиза Наредба на унгарския министър на земеделието Игнац Дарани за развитието на зеленчукопроизводството чрез внедряване на българския начин на производство, като се включат и дребни стопани в основаването на градини по български образец. От унгарска страна се полагат огромни усилия за разпространяване на българския опит,

организиран се курсове, обучения, основават се държавни образцови градини (Чангова 1989; Гюров 2001).

Интерпретацията на резултатите от опита на унгарските власти за въвеждане на българската градинарска технология при двамата автори е коренно различна. П. Чангова описва положените усилия като сполучливи, като дава за пример една частна (градината на Пал Титер от Медгеш) и една държавна градина (стопанството в Надтетейн, ръководено от видния агроном Ищван Ревес). Авторката пише следното: *„Усилията на официалните власти и на специалистите се увенчават с успех. Становището, че унгарският стопанин не е в състояние да обработва градина по български образец, се опровергава. Напротив, унгарците труженици доказват, че са не по-малко способни, упорити и последователни в организацията и в обработването на градини по български образец от самите българи. Такива градини има в Оча, Арад, Естергом, Надсебен, Темешвар, Торонтал, Алмаш, в околностите на Сентеш.“* (Чангова 1989: 40). В главата *Сътрудничество* тя се спира и на сдруженията между българи и унгарци, където българските градинарски специалисти получават възможност за създаване и експлоатиране на градина на територията на унгарските крупни имения (пр. сътрудничеството на Й. Бочков и граф Зичи). Назначаването на български градинари за ръководители на градини също се споменава – според П. Чангова през 1933 г. в 97 унгарски стопанства работят общо 321 български специалисти, които организират работата в градините.

Ал. Гюров е на коренно различно становище във връзка с резултата от гореописания аграрен експеримент. Според него: *„Внедряването на „зеленчукови градини по български образец“ обаче претърпява пълен крах, причините се анализират от споменатия унгарски аграрен специалист Ищван Ревес, който изхожда главно от създадените пред 1913 г. в комитата Бараня 50 такива градини (...). Констатацията си Ищван Ревес отнася за цялата страна, така посочените градини имат твърде кратък живот.“* (Гюров 2001: 149). Авторът прави извода, че най-същественият резултат от опита за конкуриране на българските производители е получаването на едва ли не монополно право за производство и реализация на зеленчуци.

Каква е причината за толкова голяма разлика при анализа на едни и същи данни? Как може агрономът Ищван Ревес да бъде ръководител на образцовото стопанство в Надтетейн, а междуременно да обяви целия проект за внедряване на българската градинарска технология за несполучлив? Причината вероятно се крие във факта, че констатациите се отнасят за различни територии, вероятно и за различни периоди, както и показват различна авторска позиция. Гюров пише, че Ревес прави заключенията си върху 50 градини от южна Унгария, които нито по големина, нито по оборудване отговарят на изискванията за българската градина, така неуспехът им е почти сигурен. Крахът в държавното стопанство в Шиофок, който е описан детайлно от Ревес, вероятно е настъпил поради проблеми с човешкия фактор – унгарските работници, наети от други части на страната, просто не са били в състояние да се справят със задачата. Ал. Гюров акцентира върху неуспеха, а не върху началото на сътрудничеството, продължило и през 30-те години на ХХ век. П. Чангова набляга именно на сътрудничеството особено когато дава примери за съвместната работа между унгарци и българи. Друга причина за относителния неуспех на начинанието вероятно е, че то се въвежда „отгоре“, без да се съобрази с реалните условия. По-късно, през 20-те и 30-те години броят на унгарските градини по български образец бавно се увеличава, като и българските градинари отиват охотно да работят там. Например през 1934 г. българските градини са 755, а унгарските, използващи същата технология –

153⁴. Появяват се и общи сдружения: през 1920 г. се основава Кооперацията на унгарските и българските градинари, а през 1922 г. – Унгаро-българското търговско акционерно дружество (Чангова-Менихарт 1989). Те съществуват само няколко години, но все пак показват стремежа към сътрудничество между унгарци и българи.

Организации на българите в Унгария

От разглежданите автори с организациите на българите се занимават П. Чангова и Ал. Гюров. П. Чангова пише стопанска монография, именно затова се спира подробно на онези сдружения, които имат стопанска роля и са свързани пряко с градинарската дейност. Тя описва Българския градинарски съюз (орган на българската стопанска емиграция в Европа и Америка), както и организациите на българските градинари в Унгария – Градинарско дружество „Св. Трифон“ (1936), Взаимоспомагателна каса (1927), Посмъртната каса (1937) и Помирителен съвет (1914). Не се занимава с Дружеството на българите в Унгария (1914), с Българската църковна община (1916) и Българското училище (1918), но пише за строежа на Българския културен дом през 50-те години на XX век, като изтъква, че построяването му е част от стопанските успехи на българските градинари в Унгария. Основаването, функционирането и понататъшната съдба на българските културни институции са анализирани подробно от Ал. Гюров (1998; 2001), като авторът рефлектира и върху актуалното положение и евентуалното бъдеще на българските учреждения в Унгария. Построяването на Българския културен дом той разглежда от друг аспект, като обръща внимание на факта, че събирането на парите от дарения без помощ от страна на българската държава е едва ли не последната възможност за изявяване на културната автономия на българската общност в Унгария.

Промени в българските градини след Втората световна война

Периодът на 40-те години е преломен и в живота на българската колония в Унгария. Войната и последвалите след нея събития коренно променят начина на живот на българските градинари. Описанието на тези събития в трудовете на разглежданите изследователи се определя основно от периода, в който е написана дадената книга или статия. Стопанската монография на Пенка Чангова-Менихарт излиза от печат през 1989 година, събитията са интерпретирани през погледа на „социалистическото общество“, което от една страна означава, че характерните за системата стопански форми се фаворизират, а от друга – не се споменават или само кратко се споменават отрицателните влияния и последствия. Трудовете на Ал. Гюров са написани след промените (1995; 2001), именно затова авторът има възможност да даде съвсем различна оценка на събитията, както и да се занимава подробно с онези явления, които оказват основно и често отрицателно влияние върху съдбата на българската стопанска емиграция в Унгария. Поради тези причини сравнението на трудовете на Чангова и Гюров е проблематично, но с поставяне на фактите един до друг може да се получи по-обективна картина за историята на българските градинари през 50-те и 60-те години на XX век.

От октомври 1944 г. до април 1945 г. в Унгария се водят ожесточени боеве, след което постепенно се установява сталинистки тип управление, което означава и колективизация на селското стопанство, разграждане или обсебване на гражданските

⁴ По данни на очевидци (пр. Ю. Р. 61 г.) в Зугло е имало „български градини“, т. е. градини по български образец, които са били разработени и експлоатирани от унгарски градинари (50-те и 60-те години на XX век).

сдружения, одържавяване на образованието и културата. Тези явления засягат силно българските градинари, като отношението на новата власт към тях е амбивалентно – от една страна тя се стреми максимално да ограничи стопанската и културната им автономия, а от друга – има нужда от зеленчукопроизводството за осигуряване на снабдяването в големите градове и затова прави известни компромиси.

Според Гюров (2001: 169) първата форма на репресия спрямо българите в Унгария е опитът те да бъдат масово репатрирани в България, като изпълнителни органи са били „Антифашистският комитет на българите в Унгария“ и Българската репатриационна служба, съществувала до 15 септември 1947 година. Българските производители са били обвинявани, че и през войната са произвеждали, т.е. са изхранвали хитлеристката армия. Взема се решение всички българи до един месец да напуснат Унгария или ще бъдат интернирани. Решението не се прилага, тъй като унгарските власти провеждат разследване, което изяснява, че „Антифашистският комитет на българите в Унгария“ функционира нелегално, без разрешение на унгарското Министерство на вътрешните работи според закона от 1938 г. От друга страна, унгарското Министерство на снабдяването се обръща към министъра на външните работи, като изтъква, че за осигуряването на продоволствието в Унгария е абсолютно необходима *„необезпокояваната трудова дейност на работещите в Унгария български градинари“* (1945 г., Гюров 2001: 170). Ролята на българските градинари във възстановяването на следвоенна Унгария е детайлно описано от П. Чангова, която споменава поименно онези градинари, които раздават безплатно зеленчуци на населението или снабдяват болници и училища със стока на ниски цени (1989: 86–86). През 1946 г. Градинарското дружество⁵ възстановява дейността си и една година по-късно сключва договор с унгарския Главен стопански съвет, който отпуска заем в размер на 300 000 форинта за българските производители, с който те могат да покриват производствените си разходи. През 1947 г. се сключва споразумение с Унгарския общ земеделски съюз за осигуряването на българските производители, за регламентирането на минималната работна заплата и за възможността за наемане на работници. Въвежда се и нов начин на продажба, като изкупуването става в самите градини (Чангова 1989: 92). От страна на унгарските и българските власти в този период започва обаче целенасоченото стесняване на автономията на българските стопански и културни организации – 1948–1949 г. Излиза наредба за контрол на всички дружества и сдружения, която засяга и Дружеството на българите в Унгария (Градинарският съюз вече не функционира), което е принудено ежесечно да праща доклади за дейността си, а за него се пишат подробни отчети за унгарското Министерство на вътрешните работи, като се изтъква, че повечето от членовете и ръководството са безпартийни и се държат настрана от новите кооперативни стопанства (1951 г., цитира Гюров 2001: 172). Дейността на Българската църковна община (изпращането на свещениците от България) е също строго контролирана от българските и унгарските власти, а българското училище е иззето от ръцете на общността и става подведомствено първо на унгарското Министерство на образованието, а после, до закриването си през 2011 г., на българското Министерство на образованието.

В началото на 50-те години общо 530 български градинари са били обявени за кулаци, включително и председателят на дружеството Тодор Киров (Гюров 2001). Градинарите в околностите на Будапеща са забъркани и в провокацията с търговия на златни монети (вж. главата „Черна страница в живота на колонията“ при Чангова-Менихарт), в резултат на което 86 български граждани са осъдени да заплатят високи глоби, а 9

⁵ Градинарското дружество „Св. Трифон“ съществува до закриването на Българския градинарски съюз през 1948 г.

унгарски граждани – на затвор. Според авторката българските градинари не ги осъждат на затвор, защото производството щяло да пострада. Политическите нишки на тази афера до ден днешен не са изяснени, но целта се вижда ясно – автономната и материално независима прослойка на българските градинари също трябва да се пречупи, като унгарската власт прави и компромиси, когато е нужно да се осигури снабдяването на столицата и големите градове.

Интерпретирането на колективизацията също е коренно различно при двамата автори. Ал. Гюров не се занимава подробно с нея, просто изтъква отрицателното влияние на принудителното членуване в кооперативните земеделски стопанства, както и обръща внимание на българските и унгарските закони за гражданство, които допринасят за асимилацията на българската общност. Колективизацията, като успех на социалистическото селско стопанство, е разгледана подробно от Чангова, като при нея критиката и действителните последици се четат „между редовете“, тъй като тя се стреми да не критикува явно системата, но не може да премълчи отрицателните явления. В главата „Колективизацията“ авторката се занимава с българските специалисти, които работят в унгарските ТКЗС-та, както и споменава онези кооперативни стопанства, които се градят върху труда на българските градинари. За производителите в околностите на Будапеща казва, че те не проявяват голяма активност при влизането в унгарските колективни стопанства или в организирането на тяхно ТКЗС, тъй като властта на първо време не ги притеснява, понеже има голяма нужда от тяхната продукция. Авторката нарича този период (до 1960 година) „лебедова песен“ на българското гурбетчийско градинарство, просъществувало в тази форма през последните 250 години (Чангова 1989: 101). Като конкретен пример за развоя на „кооперативното“ дело дава стопаните в Халастелек, които до 1961 година не стават членове на нито едно от ТКЗС-тата, а поддържат частно производство. През 1961 г. основават ТКЗС „Егетеретеш“ за обща дейност по доставката и реализацията на продукцията. Същият пример, без конкретно назовано място, фигурира и в книгата на Ал. Гюров, но интерпретацията отново е коренно различна. От неговото описание става ясно, че тази колективизация е насилствена, че организаторите на ТКЗС-то правят оплакване в Посолството срещу тези, които не искат да станат членове, то от своя страна отправя вербална нота към унгарското Министерство на външните работи, като настоява градинарите да бъдат екстернирани в България, което унгарските власти отказват (Гюров 2001: 172). Организираната кооперация явно е компромисно разрешение на този неприятен за производителите конфликт.⁶

Последиците от колективизацията и развитието на промишлеността се виждат добре при описанието на промените в имотното състояние на градинарите (Чангова 1989: 109–113). Тя пише, че промените настъпват изключително бавно в градините, тяхната уредба и условията на работа си остават непроменени, както и дългият работен ден. С развитието на промишлеността изчезва и евтината работна ръка, газдите са задължени да плащат и осигуровките на работниците, което също покачва разноските. Това довежда от една страна до намаляване на площта на градините, а от друга – до събиране на семействата в Унгария, като градинарските стопанства от 50–100 декара се свиват на 3–10 декара. Градинарите се ориентират и към купуването на дворни места в покрайнините на селищата – които по думите на авторката са „... белите дробове в градинарството. С тях дишаше градинарската професия, с тях започнаха нов живот българските стопани в периода на големите стопански промени в страната. Дворното място замести голямата градина, където имаше армия от работници,

⁶ Спомената вече информаторка разказва, че баща ѝ, градинар от Халастелек, месеци наред се е крил при роднини, за да не трябва да влезе в ТКЗС-то.

много шум и недоразумения. То е всичко за тези, които не са членове на ТКЗС, източник на доход за цялото семейство, а за производителите кооператори – помощно стопанство.“ (1989: 111) Производството на зеленчук на малка площ води и до технологични иновации – стопаните преминават към интензивно градинарство с оранжерии, разсадопроизводство, цветарство и спират да произвеждат култури, които изискват голяма площ и много работна ръка. През 60-те и 70-те години на XX век много български градинари се отказват от традиционното препитание и отиват да работят в държавните предприятия, а броят на градините намалява и поради застрояването на свободните терени в град Будапеща (в III, IV, XIV, XVI, XVII, XIX район).

Обликът на българската колония се променя динамично, а след заселването на градинарите съставът на общността се допълва с българи, сключили смесен брак в Унгария, като тези заселници са най-често с висше образование. Вдига се и образователното ниво на потомците на българските градинари, което основно променя професионалната структура на българската общност. Тази тенденция се описва и от тримата разглеждани автори, като сравняването на становищата им пак е повлияно от времето на написване на статиите. Най-ранен е анализът на Л. Пенева-Винце (1981), която се занимава с обществените промени, които характеризират българската градинарска общност до началото на 80-те години. Тя установява, че българите в класическия смисъл на думата не могат да се смятат за малцинствена група, а са по-скоро селскостопански предприемачи и градинари специалисти, живеещи извън границите на България; че те не са *единна общност*, защото живеят разпръснато и между тях се наблюдават все по-големи професионални и генерационни различия. Обръща внимание и върху появата на градинарската интелигенция, при която се осъществява пълната културна и социална интеграция в унгарското общество, както и на смесените бракове, които водят до загуба на етническият идентитет, езика и традиционната култура и силно променят облика на колонията.

Промените в състава на колонията анализира и П. Чангова, която установява, че в годините след II световна война обликът на българската общност се променя с всеки изминал ден – заселват се цели български градинарски семейства, а децата им получават възможност да продължат образованието си, но за сметка на това изоставят професията на родителите си. Сключващите смесен брак имат право да се установят както в България, така и в Унгария. Така българската колония се състои не само от български граждани, в нея влизат всички, които се чувстват българи.

Ал. Гюров (2001) обръща внимание на законите за гражданство и последиците от тях върху състава на колонията: *„от средата на петдесетте години единствен извор за нарастване на членове в българските колонии в Унгария са т. нар. смесени бракове“*. С висше образование са 90% от заселилите се по този начин в Унгария българи. Присъединявайки се към българската общност в Унгария, те довеждат докрай интелектуализацията на българските институции и не са редки случаите, когато заемат ръководни позиции в унгарския икономически, обществен и културен живот.

Заклучение

В настоящата статия беше представена историята на българските градинари в Унгария през погледа на трима видни техни изследователи – Александър Гюров, Лилия Пенева-Винце и Пенка Чангова-Менихарт, прекарвали целия си творчески живот в българската общност. Главната цел беше запознаването на читателите с основните моменти на трудовете им, като се започне от заселването на българските градинари, уредбата и функционирането на градините, внедряването на новата технология до промените след

1945 година. Сравнителният анализ от една страна показва комплексността на проблематиката, а от друга – разкри и редица противоречия в трудовете, чието изясняване в много от случаите изисква нови проучвания и преразглеждане на суровите данни от архивите.

Чрез съпоставянето на различните авторски позиции и начини на анализ се набелязват основните моменти в развитието на българската националност в Унгария, добре се очертава пътят на адаптация, интеграция и асимилация, който неминуемо изминава всяка общност, която напуска родината си, за да си търси другаде прехраната. Успехът и обществената приетост на българите в Унгария се обуславя от едно технологично нововъведение – поливното съоръжение и уредбата на градините, а трудолюбието и коректното пазарно поведение им спечелват симпатиите на населението. Общата тенденция на акултурацията се прекъсва от съзнателните усилия, които колонията полага, за да запази националната си идентичност, език и култура – със създаването и поддържането на училище, културен дом и църква.

Тримата автори са единни в определянето на българската общност като „*нетипично малцинство*“, в изтъкването на значимостта на градинарските ѝ иновации и в съзнаването на важността на опазването на традициите и културата. Различават се в научните методи, в отношението към обекта на изследването и в акцента върху различни елементи от историята на българските градинари. Със сравняването на техните становища и резултати от една страна се получават по-пълни познания за българската диаспора, а от друга страна могат да се набележат и посоките на бъдещите изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

Гюров 1995: Гюров, Ал. *Bolgár betelepülők Baranya megyében az évszázados hagyományok tükrében. Baranyai történetírás.* Pécs, 349–420.

Гюров 1998: Гюров, Ал. Българското училище в Будапеща – обновление и традиция. *Хемус* 2. 30–35.

Гюров 2001: Гюров, Ал. Единадесетвековно българско присъствие в Унгария. Будапеща: Българско републиканско самоуправление.

Гюров 2002а: Гюров, Ал. Две истини няма. Последната българска царска династия – унгарски извори и родство. Будапеща: Българско републиканско самоуправление.

Гюров 2002б: Гюров, Ал. *Magyar minták. A Kossuth-emigráció és a bolgár nemzeti megújulás kibontakozása.* Budapest: Napkút.

Гюров 2005: Гюров, Ал. За основните фактори и традиции на трите български преселнически вълни в унгарските земи. – В: Български календар. Ив. Русков, Св. Кьосева (ред.). Будапеща. Българско републиканско самоуправление, 42–66.

Пенева и кол. 1980: Пенева, Л. и кол. Народната къща. Вътрешна архитектура, уредба и покъщина. С., БАН.

Пенева-Винце 2002: Пенева-Винце, Л. За материалната култура на българите в Унгария – постройките, облекло, храна. – В: Българи в Унгария. А. Петкова-Пападопулос (ред.). Budapest. Akadémiai Kiadó, 12–31.

Чангова-Менихарт 1989: Чангова-Менихарт, П. Под слънцето на Унгария. София. Земиздат.

Чангова 1995: Чангова, П. Дарителството като израз на родолюбие на българите в Унгария. – В: Българите в Средна и Източна Европа. Т. Дончев, С. Кьосева, П. Петров (ред.) София. УИ „Св. Кл. Охридски“, 127–133.

Чангова-Менихарт 1996: Чангова-Менихарт, П. Български родове и родствени отношения в Унгария. – Български фолклор, 5–6, 101–107.

Чангова-Менихарт 2006: Чангова-Менихарт, П. Под слънцето на Унгария. Фотоалбум. Будапеща. Българско републиканско самоуправление.

Boross 1973: Boross, M. *Bolgár és bolgárrendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945.* – Ethnographia LXXXIV., 29–50.

- Búr 2011:** Búr, M. Szent Naum tisztelői Magyarországon a 17–18. században. – In: Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. T. Doncsev, K. Menyhárt, I. Tóth (szerk.). Budapest. Bolgár Kulturális Fórum, 103–120.
- Czibulya 1987:** Czibulya, F. Bolgárkertészet magyar földön. Budapest:Mezőgazdasági kiadó.
- Gjurov 2003:** Gjurov, Al. Évszázadok öröksége. A magyarok nyomai bolgár földön. Szófia: Gutenberg Kiadó.
- Jeszenszky 1979:** Jeszenszky, Á. Adatok a magyar zöldségtermesztés múltjából. Kertgazdaság 1, 74–82.
- Limbacher 1917:** Limbacher, K. A bolgárrendszerű zöldségtermelés és a korai főzelék és zöldségfélék termesztése. Lócse.
- Mahács 1925–26:** Mahács M. (szerk.) Angyal Dezső kertészeti munkái 1–4. Budapest. Pátria.
- Papp 2014:** Papp, I. Görögök a Jászkunság gazdasági életében a 18–19. században. – In: Gazdaság és kultúra. Kr. Menyhárt (szerk.). Budapest. Bolgár Kulturális Fórum – Kecskeméti Bolgár Önkormányzat, 111–127.
- Peneva-Vincze 1981:** Peneva-Vincze L. Hagyományörzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. – Ethnographia XCII, 2–3.
- Révész 1915:** Révész, I. A hazai bolgár és bolgárrendszerű kertészetek statisztikai ismertetése. Budapest.
- Szalva 1959:** Szalva, P. A szentesi paprika. Budapest.

THE BULGARIAN HORTICULTURALISTS AS SEEN BY EMINENT RESEARCHERS

Krisztina Menyhárt

Bulgarian Cultural Forum, Budapest

Abstract

This study is intended as a memorial to three outstanding researchers who focused on the Bulgarian horticulturalists of Hungary, Lilia Peneva-Vincze, Penka Csangova, and Alexander Gjurov, all deceased. The outlooks and investigation methods of the three scientists differed from one another. Peneva-Vincze focused on ethnography (such as the culture of cuisine), Csangova looked at oral history and personal destinies, and Gjurov used history and demography to study the community of Bulgarian horticulturalists in Hungary. Common to all three was the enthusiasm with which they conducted their research and the love and passion with which they approached their “subjects,” the Bulgarian horticulturalists of Hungary. This study analyzes their most important findings, from the initial settlement of the horticulturalists in Hungary to the establishment of the socialist cooperative farms, pointing out contradictions and common features. Its objective is to offer a nuanced image of the history of the Bulgarian community in Hungary, and to point towards possible directions for future research.